

Artisanal and industrial vocational education in Soviet Ukraine in the first half of the 1930s

Tetiana R. Karoyeva

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Dr (History), Professor (Ukraine)

email: tetiana.karoieva@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/ABA-9476-2020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57223678038>

Abstract.

The objective of this article is to analyze, using the example of the Podillia region, the organization of training for skilled labor in the field of artistic crafts during the first half of the 1930s, a period marked by the Bolshevik regime's efforts to standardize vocational education. **The methodology** is grounded in archival heuristics and source analysis concerning the structure and regulation of vocational training for workers involved in artistic crafts production. **The scientific novelty** of this research lies in its focus on the activities of the school of industrial-cooperative apprenticeship within the system of artistic cooperation – a subject previously overlooked in Ukrainian historiography, which has mainly concentrated on higher and secondary specialized art-industrial education. Particular attention is devoted to the functioning of the Klembivka School of Industrial-Cooperative Apprenticeship (1931–1941). **Conclusions.** Artisanal and industrial education during the Soviet period extended to the vocational training of lower-level technical personnel and manual workers. In line with the state education system and against the backdrop of industrialization in the early 1930s, the Bolshevik authorities sought to standardize the training of skilled labor within the system of industrial cooperation, modeling it on industrial practices. Schools of industrial-cooperative apprenticeship were intended to resemble factory apprenticeship schools which failed to account for the specific training needs of workers in the artistic crafts sector. As a result, the artistic component of the training was soon reinstated. The establishment of the school affiliated with the Klembivka embroidery artel enabled the training of thousands of embroiderers well-versed in the ornamental motifs and embroidery techniques of southern Podillia, who went on to disseminate their knowledge throughout the entire territory of Vinnitsia region.

Keywords: Klembivka artel, industrial cooperation, industrial-cooperative apprenticeship, vocational education, artistic crafts.

Художньо-промислова робітнича освіта радянської України першої половини 1930-х рр.

Тетяна Каросва

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: tetiana.karoieva@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/ABA-9476-2020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57223678038>

Анотація.

Мета статті: охарактеризувати на прикладі подільського регіону організацію навчання кваліфікованої робочої сили для художніх промислів у першій половині 1930-х рр., коли більшовицька влада намагалася уніфікувати професійну освіту. В основі **методології дослідження** архівна евристика та аналіз джерел щодо організації освіти кваліфікованих робітників художніх промислів у контексті нормативної бази функціонування професійної освіти. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше у вітчизняній історіографії розглянуто діяльність школи промислово-кооперативного учнівства в художній кооперації, адже досі вивчалася вища та середня спеціальна художньо-промислова освіта; вивчено функціонування Клембівської школи промислово-кооперативного учнівства (1931–1941). **Висновки.** Художньо-промислова освіта радянської доби охоплювала також професійну підготовку нижчого технічного персоналу та робітників. Орієнтуючись на державну систему освіти, на тлі індустріалізації у першій половині 1930-х рр. більшовицька влада спробувала

уніфікувати підготовку кваліфікованої робочої сили в промисловій кооперації за зразком промисловості. Школи промислово-кооперативного учнівства мали бути подібними до фабрично-заводських (ФЗУ), що не враховувало особливості підготовки працівників для художніх промислів, тому швидко було відновлено художню складову навчання. Створення школи при Клембівській артілі, що спеціалізувалася на вишивці, дозволило підготувати тисячі вишивальниць, обізнаних з південно-подільськими орнаментами та техніками вишивки, які поширили свої знання по території Вінницької області.

Ключові слова: промислова кооперація, промислово-кооперативне учнівство (промкоопуч), художні промисли, художня артіль, Клембівська артіль.

Постановка проблеми. На українських теренах художньо-промислова освіта розвивалася з другої половини XIX ст. завдяки органам місцевого самоврядування, громадським і приватним ініціативам. Напередодні радянської епохи вже був накопичений чималий досвід, було розуміння важливості залучення професійних художників до співпраці з народними майстрами і навчання молодих працівників, розроблено методики навчання. У радянській плановій економіці художні промисли опинилися в її кооперативному секторі. Тут розвивалася подібна до державної багаторівнева система освіти: вища – середня спеціальна – професійна. Якщо раніше навчання учнів відбувалося безпосередньо під час виробничої діяльності, то тепер професійну робітничу освіту держава намагалася перебрати на себе, організувавши у кооперативному секторі економіки школи промислово-кооперативного учнівства (промкоопуч), подібні до державного – фабрично-заводського учнівства (ФЗУ). Такі заклади мали готувати кваліфіковану робочу силу і для художніх промислів.

Аналіз джерел та новітніх досліджень. Вітчизняні науковці вивчали художньо-промислову освіту, зосередившись на підготовці спеціалістів вищої та середньої ланки в окремих локальних навчальних закладах (Київ, Харків, Кам'янець-Подільський, Полтава, Миргород, Єлисаветград тощо). Комплексне висвітлення здобула лише освіта на західноукраїнських землях (Богдадук, 2020; Синишин, 2019). Зокрема Л. Синишин (2019) чи не єдина, хто докладно досліджував профільну освіту 1930-х рр. А щодо радянської України, то досі ніхто не зосереджувався на становленні професійної освіти для кваліфікованої робочої сили в художніх промислах цього періоду. Вчені обходять мовчанням школи промкоопуча, наприклад, М. Харламов (2011), дослідивши професійно-технічну освіту в УСРР 1920-х рр., не згадав промислово-кооперативну.

Мета статті – охарактеризувати на прикладі подільського регіону організацію навчання нижчого технічного персоналу та кваліфікованих робітників для художніх промислів у першій половині 1930-х рр., коли більшовицька влада намагалася уніфікувати професійну освіту.

Результати дослідження. З 1908 р. існувала Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа, єдина на Правобережній Україні, яка завдяки засновнику В. Розвадовському багато уваги приділяла художній підготовці учнів, маючи за мету підготувати майстра-творця (Іваневич, 2003). Цих принципів її педагогічний колектив дотримувався й наступних десятиліть.

Натомість в умовах індустріалізації та колективізації з мобілізацією трудових ресурсів різко зросла необхідність в робітничих навичках. Водночас перед художніми промислами поставили завдання «форсування експорту», різкого збільшення кількості експортної продукції, що можна було досягти лише збільшенням числа працівників. Постанова РНК СРСР від 28 червня 1931 р. «Про кустарну промисловість та промислову кооперацію» наголосила на необхідності підготовки нижчого технічного персоналу (О кустарной, 1931). Для художніх промислів Поділля швидко організували школу промкоопуча при Клембівській артілі «Жіноча праця». Вона діяла з 1 жовтня 1931 р. і підпорядковувалася Вінницькій міжрайонній текстильно-кравецькій спілці промислових кооперативів за галузевою ознакою, а територіально – Могилів-Подільській кооперативній спілці. Фінансування мало йти через Вінницьку спілку, проте оскільки рішення про школу було прийнято поспіхом і не було підкріплено гарантованим централізованим фінансуванням, то гроші треба було вишукувати на місці. Звідси склалася катастрофічна ситуація з фінансуванням школи, ускладнена системою продовольчих карток, продовольчою кризою та голодом 1932/33 рр. Фактично гроші виділялися лише на зарплатню вчителям, а учні мали заробляти їх для свого утримання, що протирічило практиці шкіл ФЗУ.

Правління артілі «Жіноча праця» (кер. В. Полінецький) склало кошторис, в якому передбачалися стипендії для учнів. Вінницьке керівництво відразу їх викреслило, обґрунтовуючи тим, що учні мають отримувати зарплату в артілі, адже начебто усі вироби будуть передаватися їй. Спілка також відмовила у фінансуванні ремонту майстерні, яка належала артілі і де мали працювати учні. Вукопромспілкою остаточний кошторис до кінця 1933 р. був затверджений у розмірі 21 240 руб. Його і мали поступово асигнувати. Первинно на організаційні витрати виділили 3000 руб. (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.7). Упродовж 1932 р. Вінницька спілка виділила ще 500 руб., клембівська артіль перерахувала 9000 руб. Отже, спілка мала ще профінансувати

8740 руб., чого так й не зробила, оскільки відбулася реорганізація підпорядкування промислових артілей, і школа перейшла у відання Могилів-Подільської текстильшвейпромспілки (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.16), яка, в свою чергу, не збиралась сплачувати борги іншої спілки. Уже перший рік існування школи пройшов у постійному пошуці грошей.

Навчання у школі тривало 2 роки. Учнями ставали ті, хто отримав хоча б 4-річну освіту, хоча у ФЗУ базовою вважалася 7-річна. Крім спеціальних дисциплін, учні вивчали арифметику, геометрію, українську мову, фізику, природознавство, суспільствознавство, промислову кооперацію, політичну підготовку тощо. Загальноосвітня підготовка забирала чверть всього часу, решту порівну ділили заняття з ткацтва, килимарства та вишивки (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.26). Педагогічний колектив спочатку складався з 6 викладачів та 2 інструкторів (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.12). Викладачами із загальних дисциплін залучили вчителів клембівської 7-річної школи, інструкторами – працівників артілі. Зокрема, відомо, що у 1932 р. інструктором з вишивки була Параска Березовська, з ткацтва та килимарства – М. Лобачева та М. Момчурова (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.25). Завідувачем школи був Вендечанський (десь до зими 1932/33 р.). З підпорядкуванням Могилів-Подільській спілці школу тимчасово очолив голова артілі П. Королюк. У першій половині 1933 р. трапляються підписи С. Гуралю.

У перший набір було прийнято 39 учнів (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.1), з яких було 17 комсомольців. І надалі через комсомол намагалися мобілізувати учнів. Прикметним був соціальний склад цього набору: дітей робітників не було взагалі, дітей колгоспників – 28, дітей одноосібників – 7, а от артільників – лише 1, і ще 3 дитини походили з інших соціальних груп, що в цілому корелювалося із загальною соціальною ситуацією в регіоні. Промисловість була слабо розвинута, відповідно робітників мало, селяни вже пройшли колективізацію. Привертає увагу, що одноосібники відправляли своїх дітей навчитися ремеслу, а артільники ігнорували школу, оскільки, ймовірно, могли навчити самостійно. За етнічним складом, очікувано, переважали українці – 32 особи, решта – євреї та поляки. Оскільки до промислової кооперації можна було вступити з 14 років, тому вікова категорія учнів починалася з цього віку. У віці від 14 до 16 років було 6 учнів, від 16 до 18 років – 13, але більшу половину складали учні старші за 18 років, тобто переважав свідомий вибір щодо набуття професійних навичок. Понад 2/3 складали жінки. У першому наборі 16 осіб мали навчатися ткацтву, 9 – килимарству, 6 – вишивці (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.30).

У січні 1932 р. розпочався новий набір, коли розраховували залучити 30 осіб (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.15). Оскільки частина дітей першого набору не витримала складного матеріального становища і покинула навчання, то прийняли більше – 42, хоча було 52 заяви. Наприкінці 1-го кварталу 1932 р. навчався 61 учень, з них 32 – жінки. У гуртожитку жило 52 особи. У 2-му наборі ставку зробили на дітей кустарів: 28 з 42 осіб (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.22). Третій набір приступив до навчання 1 вересня 1932 р. у кількості 18 осіб, з них 6 хлопців та 12 дівчат. Загалом 1932/33 навчальний рік починало 54 учня (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.13), тобто з 99 (39+42+18) зарахованих за рік залишилось ледь більше половини. Взимку школа взагалі закривалася з 25 лютого до 10 березня 1933 р., оскільки ніякого харчування не було. Якщо на початку 1932 р. все ж вдалося забезпечити вчителів і учнів пайком, то восени його перестали видавати. Учням не виплатили зароблені гроші ще за перше півріччя 1932 р. Скільки учнів не пережили зиму 1932/33 рр. невідомо, але складне матеріальне та харчове становище призвели до того, що з 39 осіб першого набору через два роки, весною 1933 р. навчання завершили 13, рівно третина: 7 ткачів, 5 вишивальниць, 1 килимарниця. Їх розподілили в Клембівську та М'ястківську артілі (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.11). У квітні 1933 р. планувався новий набір, проте школа просила відкласти його до вересня.

З одного боку, школа відкривала можливості для соціального ліфту, але турбулентна ситуація тих років, особливо у сільській місцевості, заважала молоді реалізувати мрії. Український щомісячний заробіток – 15 руб. упродовж двох років також відважував від навчання (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.27).

Однією з ключових проблем школи залишалось матеріальне та фінансове забезпечення її функціонування. Учні потрібно було забезпечувати продуктовими картками та споживчим пайком. Вочевидь картки отримувалися більш-менш системно, оскільки листування про них обмежене, а от з реалізацією цих карток існувала величезна проблема. Ямпільська споживспілка їх не забезпечувала, їдальня залишалася без продуктів, діти голодували, відповідно харчове навантаження лягало на артіль, яка не мала власного господарства. Мізерні гроші місячного заробітку учні вимушені були витратити на базарі, де ціни були набагато вищими, ніж в споживспілці. Якщо працівники артілі жили з власного городу, то учням приходилося дуже складно. Представникам середняцьких родин ще могли допомогти батьки, а найбідніші учні вимушені були кинути школу і заробляти на прожиття.

На тлі фізичного виживання від учнів вимагалася активна громадсько-політична робота. Перевірки констатували, що вона була безініціативною, хоча у школі функціонували первинні організації ТСОВІАХІМу, МОДРу, «Безвірника», політичний гурток, культурно-побутова комісія.

До свят учні готували концертні номери, стінні газети. Вони працювали у пунктах лікнепу. Для навчання купували літературу, передплачували періодичні видання. Дітей втягували у соцзмагання з місцевою трудшколою щодо загального навчання, а щодо виробничого – то відділ з відділом (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.32).

Проблемою для школи була відсутність системного постачання сировини, зокрема вишивальний відділ мав лише 50% затребуваного, ткацький – 60%, а килимарський взагалі за 1-й квартал 1932 р. нічого не отримав (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.33). Відповідно учні, лише працюючи в бригадах, мали можливість практикуватися. Так, у ткацьких бригадах вони були прикріплені вдвох до одного верстата. Один виконував підготовчу роботу, інший – виробничу, потім мінялися. Бригадир вів облік зробленого. Врешті-решт артіль вирішила усю сировину, яку виділяли школі, використовувати на виробництві.

Окрім 2-річного навчання фахівців, школа у 1932 р. мала забезпечити, так званим, «ввідним» курсом 3000 осіб, які хотіли працювати у системі художньої кооперації, а також 4000 особи – «ознайомчими» курсами (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.17), тобто забезпечити підготовку кваліфікованих робітників.

Упродовж січня–березня 1932 р. щомісяця проводили місячні курси молодшого техперсоналу (сільських уповноважених, бригадирів «ввідних» курсів, бригадирів спільних майстерень). Охопили 333 особи зі спеціалізацією на вишивці (експортна продукція). Учнями були лише жінки, старші за віком – від 16 років, здебільшого від 16 до 23 років – 55 осіб, хоча 11 були старшими за 30. За освітою курсантки були слабшими за основний учнівський контингент школи. Серед них половину складали ті, хто закінчив лікнеп. Навчалися з відривом від виробництва, без вихідних: 7 годин виробничих, 3 – теоретичних щодня. За результатами наборів рекомендували: 5 осіб – на завфілій, 132 – на сільських уповноважених, 94 – на бригадирів, 64 – залишити на повторний курс, 38 – випустити без кваліфікації як нездатних для роботи як молодший техперсонал. Усі випускниці мали відпрацювати на призначеній посаді один рік. Їх розподілили для роботи у такі філії: № 2 М'ястківську – 19 особи, № 3 Кетроську – 13, № 4 Тростянецьку – 27, № 5 Яланецьку – 12, № 6 Стінянську – 8, № 7 Борівську – 13, № 8 Велико-Русавську – 12, № 9 Білянську – 18, № 10 Мурафську – 17, № 11 Митківську – 22, № 12 Кацмазівську – 9, № 13 Грушківську – 19, № 14 Забузьку – 19, № 15 Ободівську – 23 (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.85, арк.2-4).

З 1 жовтня 1932 р. мали відновити 1-місячні курси. У квітні набрали 96 осіб, планували до кінця року прийняти ще 270. Для їхнього утримання потрібно було асигнувати 27 450 руб. Вищезгадані «ввідні» курси тривалистю 2–3 тижні без відриву від виробництва для 3630 новокооперованих працівниць вимагали 18 150 руб. Отже, Могилів-Подільська спілка мала передбачити 45 600 руб. на навчання художньої кооперації до кінця 1932 р. (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.18). За документами складається враження бюрократичної боротьби між центральною і регіональними спілками, артіллю, школою. У листуванні кожний переслідував свою ціль, за можливості збільшував / зменшував кошторис, який врешті-решт ніким не виконувався, і всі скаржилися один на одного, а школа залишалася без системного фінансування.

На початок 1933/34 навчального року залишилося 39 учнів. Оскільки 17 липня 1933 р. було ухвалено постанову ЦВК та РНК СРСР «Про учнівство в промисловій кооперації» (Об ученичестве, 1933), а 15 вересня – «Про школи фабрично-заводського учнівства» (О школах, 1933), то відбулася реорганізація шкіл промкоопучів, зокрема навчання скоротили до 6 місяців, відмінили всю загальноосвітню підготовку, практичні заняття мали охоплювати 80% навчального часу, а теоретичні – 20%. На навчання віднині мали приймати дітей від 15–16 років з тих, хто закінчив 7 класів. Школи закріплювалися за конкретним виробництвом і мали навчати лише за його профілем. За їх функціонування (виробниче та теоретичне навчання, забезпечення побутових умов, харчування учнів) мав відповідати директор підприємства, тобто нарешті чітко прив'язали учнів до конкретної організації, здатної фінансово забезпечувати навчання і зацікавленої в ньому. Загалом школи промкоопуча уніфікували подібно до ФЗУ. На цій хвилі кам'янець-подільську школу (тоді вже технікум) з її творчим підходом закрили.

У клембівській школі з теоретичних дисциплін залишилась теорія вишивки, організація виробництва, облік і звітність, виробнича математика, складання планів та калькуляція. Їх вивчення мали забезпечувати один викладач та один інструктор. Усі наявні учні мали закінчити школу за 3 місяці, дати розписку, що відпрацюють не менше 3 роки після розподілу за спеціальністю, а інакше мали виплатити всю вартість свого навчання (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.29). Нові учні, з 1934 р., вже мали вчитися 6 місяців. Школу очолював голова правління артілі Козюлев. Для нових працівників артілей зберігали практику «ввідних» курсів. Їх планували сконцентрувати при Клембівській та Митківській артілях.

Утім практика продемонструвала хибність такого підходу для підготовки працівників в художніх промислах. На тлі нової постанови РНК СРСР від 27 січня 1936 р. «Про розширення

.....
виробництва предметів широкого споживання промкооперацією та кооперацією інвалідів» навчання знову реорганізували (О расширении, 1936). Відновили 2-річний термін, відповідно повернули загальноосвітню підготовку, урізноманітнили професійну. Педагогічний колектив клембівської школи збільшився. До його складу, за випускною віньєткою 1939 р., увійшли лектори В. Філіскевич, П. Побережник, В. Стор[...], Ю. Дорош, старший інструктор М. Нелта, інструктори М. Коржук та К. Ляхович. Директором школи з 1936 р. був Брик Артем Антонович, який вже після Другої світової війни очолював Вінницьку обласну художніх промислів спілку, після її ліквідації – Вінницьку артіль «Художекспорт», Вінницьку фабрику художніх виробів ім. Шевченка. Проіснувала школа, здається (бо бракує відомостей), до 1941 р., до німецько-радянської війни. За архівними документами, після війни її вже не відроджували.

Висновки. Художньо-промислова освіта радянської доби передбачала також професійну підготовку нижчого технічного персоналу та робітників. Орієнтуючись на державну систему освіти, на тлі індустріалізації у першій половині 1930-х рр. більшовицька влада спробувала уніфікувати підготовку кваліфікованої робочої сили в промисловій кооперації за зразком промисловості. Школи промислово-кооперативного учнівства мали бути подібними до фабрично-заводських (ФЗУ), що не враховувало особливості підготовки працівників для художніх промислів, тому швидко було відновлено художню складову навчання. Створення школи при Клембівській артілі, що спеціалізувалася на вишивці, дозволило підготувати тисячі вишивальниць, обізнаних з південно-подільськими орнаментами та техніками вишивки, які поширили свої знання по території Вінницької області.

Варто зауважити, що підготовка учнів в художніх артілях реалізовувалася також у формі бригадного навчання та наставництва, існувало індивідуального навчання під керівництвом некооперованих кустарів, але в цій статті ці форми не розглядалися, оскільки мало менше поширення.

Фінансування. Автор не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Богдадюк, М.** (2020). *Професійна підготовка майбутніх фахівців народних художніх промислів у професійно-технічних навчальних закладах Західної України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Львів.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Іваневич, Л.** (2003). До витоків Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*, 6, 134-138.
- О кустарной** промышленности и промысловой кооперации (1931). Постановление СНК СССР от 28 июня 1931 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР*, 41, 508-514.
- О расширении** производства предметов широкого потребления промкооперацией и кооперацией инвалидов (1936). Постановление СНК СССР от 27 января 1936 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР*, 7, 105-112.
- Об ученичестве** в промысловой кооперации, а также у некооперированных кустарей и ремесленников (1933). Постановление ЦИК и СНК СССР от 17 июля 1933 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР*, 47, 566-568.
- О школах** фабрично-заводского ученичества (1933). Постановление ЦИК и СНК СССР от 15 сентября 1933 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР*, 59, 764-766.
- Синишин, Л.** (2019). *Розвиток художньо-промислової освіти Галичини (кінець ХІХ - перша половина ХХ століття)*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Київський університет ім. Бориса Грінченка. Київ.
- Харламов, М.** (2011). *Розвиток професійно-технічної освіти в УСРР у 1921–1929 рр.* (Автореф. дис. канд. іст. наук). Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка. Харків.

References:

- Bohdadiuk, M.** (2020). *Profesiina pidhotovka maibutnykh fakhivtsiv narodnykh khudozhnykh promysliv u profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh Zakhidnoi Ukrainy (druga polovyna XX – pochatok XXI st.) [Professional Training of Future Specialists in Folk Arts and Crafts in Vocational and Technical Education Institutions of Western Ukraine (Second Half of the 20th – Early 21st Century)]*. (Avtoref. dys. kand. ped. nauk – Author's abstract). Lvivskyi derzhavnyi universytet bezpeky zhyttiediialnosti, Lviv. [in Ukrainian]

- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- Ivanevych, L.** (2003). Do vytokiv Kamianets-Podilskoi khudozhno-promyslovoi shkoly [Towards the Origins of the Kamianets-Podilskyi School of Art and Industry]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya : Istoriiia – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 6, 134-138. [in Ukrainian]
- O kustarnoj** promyshlennosti i promyslovoj kooperacii (1931). Postanovlenie SNK SSSR ot 28 iyunya 1931 g. [On the Cottage Industry and Craft Cooperation (1931). Decree of the Council of People's Commissars of the USSR, June 28, 1931]. *Sobranie zakonov i rasporyazhenij Raboche-Krestyanskogo Pravitelstva SSSR – Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the USSR*, 41, 508-514. [in Russian]
- O rasshirenii** proizvodstva predmetov shirokogo potrebleniya promkooperaciej i kooperaciej invalidov (1936). Postanovlenie SNK SSSR ot 27 yanvarya 1936 g. [On the Expansion of Consumer Goods Production by Industrial Cooperatives and Cooperatives of Disabled Persons. Decree of the Council of People's Commissars of the USSR, January 27, 1936]. *Sobranie zakonov i rasporyazhenij Raboche-Krestyanskogo Pravitelstva SSSR – Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the USSR*, 7, 105-112. [in Russian]
- Ob uchenichestve** v promyslovoj kooperacii, a takzhe u nekooperirovannykh kustarej i remeslennikov (1933). Postanovlenie CIK i SNK SSSR ot 17 iyulya 1933 g. [On Apprenticeship in Craft Cooperatives, as well as among Uncooperated Artisans and Craftsmen. Decree of the Council of People's Commissars of the USSR, July 17, 1933]. *Sobranie zakonov i rasporyazhenij Raboche-Krestyanskogo Pravitelstva SSSR – Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the USSR*, 47, 566-568. [in Russian]
- O shkolah** fabrichno-zavodskogo uchenichestva (1933). Postanovlenie CIK i SNK SSSR ot 15 sentyabrya 1933 g. [On the Schools of Factory and Industrial Apprenticeship. Decree of the Council of People's Commissars of the USSR, September 15, 1933]. *Sobranie zakonov i rasporyazhenij Raboche-Krestyanskogo Pravitelstva SSSR – Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the USSR*, 59, 764-766. [in Russian]
- Synyshyn, L.** (2019). *Rozvytok khudozhno-promyslovoi osvity Halychyny (kinets XIX – persha polovyna XX stolittia)* [Development of Art and Industrial Education in Galicia (Late 19th – First Half of the 20th Century)]. (Avtoref. dys. kand. ped. nauk – Author's abstract). Kyivskiy universytet im. Borysa Hrinchenka. Kyiv. [in Ukrainian]
- Kharlamov, M.** (2011). *Rozvytok profesiino-tekhnichnoi osvity v USRR u 1921–1929 rr.* [Development of vocational and technical education in the Ukrainian SSR in 1921–1929] (Avtoref. dys. kand. ist. Nauk – Author's abstract). Kharkivskiy natsionalnyi tekhnichnyi universytet silskoho hospodarstva imeni Petra Vasylenka. Kharkiv. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 05.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 13.05.2025